

Брацкі А.,

Гданський університет (Польща), Київський національний університет імені Тараса Шевченка

(НЕ)ПЕРСПЕКТИВНІСТЬ КОДИФІКАЦІЇ МОВЛЕННЯ (на прикладі суржик)

У статті розглядається низка теорій про різновиди суржик та можливість його кодифікації під час аналізу записаних висловлювань, де наявні елементи суржик. Таким чином доведена неможливість і непотрібність кодифікування цього способу мовлення.

Ключові слова: кодифікація мови, мішані мови, мовлення, суржик.

В статье рассмотрен ряд теорий о разновидностях суржика и возможности его кодификации при анализе записанных высказываний, содержащих элементы суржика. Таким образом, доказана нецелесообразность кодифицирования этого типа речи.

Ключевые слова: кодификация языка, смешанные языки, речь, суржик.

The article deals with some theories of surzhyk's varieties and the possibility of its codification with the analyze of the recorded speech, where there are elements of surzhyk. Thus it is proved impossible and unnecessary to codify this manner of speech.

Keywords: language codification, mixed languages, speech, surzhyk.

Приводом до написання цієї статті стали різні спроби класифікації типів суржик, здійснені, зокрема, О. Тараненком, Л. Біланюк, М. Флаером [6; 10; 12]. Класифікація Олександра Тараненка містить поділ на: а) спонтанне мовлення недостатньо освічених осіб, які незадовільно володіють як українською, так і російською мовами, а крім того, байдуже ставляться до способу та якості мовної комунікації; б) мовлення осіб, які усвідомлюють відмінність української і російської мови, проте відчують у своєму мовному середовищі деяку неprestижність української та її нижчу вартість; в) небажане засмічення української мови, спричинене індивідуальним рівнем мовної компетенції мовця [6, с. 666]. При зіставленні теоретичних принципів з такою класифікацією виявляється, що в ній не звертається увага на різномовну диглосію, а на перший план висуюються зовнішні чинники появи суржик, такі як мовна компетенція, брак відчуття мови або ступеня важливості тієї чи іншої мови.

Американська дослідниця Лада Біланюк виділяє такі різновиди суржик: урбанізовано-селянський, селянсько-діалектний, совєцько-український, міський білінгвальний, постсовєцький [12]. Домінантою цього поділу є визначення часопросторових рамок явища, доведення його мінливості й браку можливості еволюції в історичній перспективі, що рішучо припиняє будь-яку дискусію про потенційне *continuum* – дореволюційний суржик → сучасний суржик, стверджуючи, що цей термін називає, можливо, подібні, проте різні за своєю істотою явища. Вдалим у згаданій праці є висновки, в яких суржик визначається як антимова та визнається, що не існує можливості остаточного наукового опису цього явища з огляду на брак у ньому будь-якої структури й систематичності [9]. Монографія Л. Біланюк, однак, стосується передусім загальних питань – мовної політики та стану національної культури незалежної України в історичній та сучасній мовознавчій перспективі, тож явище суржик зі зрозумілих причин є лише елементом ширшої розповіді та розглядається радше принагідно.

Майкл Флаер описує своєрідну спробу класифікації й певної систематизації використання суржик як про впорядкування безладу. Дослідник наводить деякі типи, на його думку, лексичні елементи, що відрізняють суржик від українського та російського стандарту, і навіть береться за систематизацію помічених відмінностей, зводячи їх до форми контрактивних граматичних порівнянь. Проте він сам наприкінці своєї розвідки відходить від цієї ідеї, вбачаючи у цьому гібриді лише деяку послідовність на рівні фонетичних і флексійних процесів [10].

Згадані вище спроби класифікації суржик не дають задовільних результатів, що змушує поставити тезу про неможливість і його кодифікування. Опису явища, історії його виникнення, природі, характерним рисам тощо присвячено низку наших праць, зокрема статтю з узагальненим описом та пропозиціями дефініції явища [1] та монографію, де суржик репрезентовано в діахронічному та синхронічному висвітленні [13]¹. Завдяки цьому, спираючись також на останню, присвячену цій темі, роботу Лариси Масенко [4], у нашій статті можемо перейти до формулювання необхідних тверджень та фактичного аналізу вибраних прикладів.

Твердження перше: Сам суржик як безформна маса слів і словосполучень з двох мовних стихій є не стільки продуктом підривання російською мовою структури української літературної мови, скільки структур великої групи її територіальних варіантів – діалектів і говірок, а також соціальних різновидів – соціолектів.

Постає питання: як це можливо, щоб особи з різних регіонів України, говорячи “по-своєму”, могли порозумітися? Тут хотілося б зазначити черговий аспект, який відрізняє суржик XIX століття від сучасного. Ключем до відповіді є загальне знання російської мови (наразі!), що не було поширене в Україні XIX століття. Тобто, з цього випливає твердження друге, “суржикомовні” особи з описаної вище ситуації більшою або меншою мірою володіють або розуміють російську й українську мови (або діалект останньої). Російське слово постає у такій ситуації чинником на кшталт однозначно зрозумілого елемента мовлення – парадоксально, вживання русизмів є формою втечі від неточності, неоднозначності чи незрозумілості; це вияв невпевненості у своїй мові, що можна розуміти й пояснювати по-різному².

¹ У монографії подано розлогий список робіт, присвячених різним аспектам вивчення суржик.

² Процес підривання зв'язку українців з українською мовою за радянських часів детально ілюструє колективна робота за редакцією Л. Масенко [3]; зв'язок політики з мовою та сучасний стан суспільства в пострадянській період з огляду на мову – © Брацкі А., 2012

Твердження третє, або робоча дефініція гібридного російсько-українського мовлення: суржик – це сукупність ідіолектів, занурених у простір різномовної диглосії [1, с. 141], яка базується на тезі Юрія Шереха, що “суржик на Україні – різновид української мови. Поза Україною суржику нема, і вживає його людність України” [11, с. 40].

У контексті сказаного для отримання комплементарних результатів необхідні польові дослідження, якими треба охопити всю територію України, не обмежуючись при цьому записом висловлювань респондентів, а розшукуючи всі прояви цього мовного гібриду.

Спосіб реалізації завдання: Реєстрація висловлювань респондентів у дослідженнях такого зразка з об’єктивних причин має відбуватися за вилученням деяких даних, які зазвичай використовуються при анкетуванні. Це ім’я, прізвище (в нашій праці вони ми їх не подаємо), точна адреса – вони здаються непотрібними для визначення автентичності висловлювання, натомість у праці вказана область, з якої походить респондент, з уваги на можливі діалектні нашарування у мовленні. До категорії необхідних зраховуються дані, що стосуються статі та віку респондента (останній визначено як молодий вік (молодші 35 років), середній вік (35–55 років) та старший вік (понад 55 років)) з уваги на можливу наявність у конкретному висловлюванні рис, типових для біолектів [14], і можливого їхнього виокремлення. Дослідження, проведені в 2006–2008 роках, охопили всю територію України; під час характеристики респондента подано дату запису.

Запис висловлювань респондентів здійснювався шляхом запитування українською мовою в умовах спонтанної розмови, оскільки перехід в розмові на російську, в якій респондент відразу відчував відсутність місцевих фонетичних нашарувань, спричиняло у більшості випадків одночасний перехід респондента на російську мову. У зв’язку із загальним сприйняттям українцями суржику як недоліку, сором’язливої недолугості у вербальній комунікації, згоду на запис респонденти давали за умови не згадування їхніх особистих даних. Тільки запис спонтанних висловлювань на вулиці й у публічних місцях міста Києва відбувався зі зрозумілих причин без згоди їхніх авторів. Окрему частину збирацької праці, яка в цю статтю не була включена (але варто про неї згадати), складають фотографії оголошень зі стендів, розташованих на території міста Києва; були вибрані лише такі анонси, які однозначно вказували не тільки на введення русизмів до висловлювань українською, але й на (унаочнене в подальших прикладах) виразне невміння відрізнити український код від російського, чому надано робочу назву *квазі-синонімічного розширення*, тобто такого “стану в процесі спілкування за умов різномовної диглосії, коли мовець розглядає складові різних мов (фонемі, морфемі, лексеми, граматичні конструкції) як рівноправні. Головним принципом конструювання висловлення буде підбір цих же складових за критерієм частотності вжитку (мовцем або оточенням) та інших чинників, що зумовлюють існування висловлення на рівні ідіолекту” [1, с. 142].

Аналізований матеріал: з уваги на формальне обмеження статті ми подаємо фрагменти лише трьох розповідей респондентів, в яких помітна різна ступінь інтенсивності інтерференції обох контактних мов та частотність різних проявів/стратегій змішування елементів обох кодів. Ці характерні місця позначені трьома різними різновидами підкреслень, відповідно: одинарною лінією позначене стихійне змішування компонентів обох мов у межах одного слова; подвійною лінією – випадки згаданого вище квазі-синонімічного розширення; пунктирною лінією – приклади-фрази зі структурою, порушеною та змішаною в конкретному ідіолекті під впливом взаємодії російської та української мов. З уваги на вище наведену тезу Ю. Шевельова про суржик як різновид української мови, запис проведено з використанням українського алфавіту та продубльовано фонологічним записом; до записів додано їхні варіанти українською (УМ) та російською мовами (РМ).

1. Респондент – жінка, середній вік, мешкає у Вінницькій області.

Я все врем’я, коли навіть по лікарнях лежала, я все надіялась, що він до мене прийде в больницю. Коли я бачила, що до діток батьки йшли, а до мене ніхто не приходив, крім мами і бабушки. Мені дуже больно було це все бачити. Мама приїжджала, но редко.

[Javsevremja, kolynavit’ pol’ikarn’ax ležala, javsenad’ijalas’, šov’indomenepryjdevbol’n’icu. Koly ja bačyla, šo do d’itok baťky jšly, a do mene nixto ne pruxodyu, kr’im mamy i babušky. Meni duže bol’no bulo ce vse bačyty. Mama pryiždžala, no r’edko].

УМ: Я весь час, коли навіть по лікарнях лежала, я все сподівалась, що він до мене прийде в лікарню. Коли я бачила, що до діток батьки йшли, а до мене ніхто не приходив, крім мами і бабусі. Мені дуже боляче було це все бачити. Мама приїжджала, але рідко.

РМ: Я всё время, когда даже по больницам лежала, я всё надеялась, что он ко мне придёт в больницу. Когда я видела, что к деткам шли родители, а ко мне никто не приходил, кроме мамы и бабушки. Мне очень больно было это всё видеть. Мама приезжала, но редко.

У першому прикладі наявні всі три характерні типи перетворень слів на суржиковий манер: стихійне змішування компонентів обох мов у межах одного слова помітне в новоутвореннях – *врем’я*, *бабушки* й *больно*; прояв квазі-синонімічного розширення, закріплений у парі слів, ужитих на заміну, – *лікарнях* та *больницю* (зрозуміла річ, перше з них є в українському лексиконі); приклад фрази зі змішаною українсько-російською структурою наведений у словосполученні – *но редко*. Перша група у цьому випадку містить русизми, які мовець адаптує до свого лексикону виключно на фонетичному рівні, друга – переплетення питомого українського слова та русизму на позначення однієї інституції/об’єкту (що нагадує відомий вислів: *лізла баба по лесниці, упала з драбини*), а третя – адаптування російської фрази (так як у першій групі) через уживання української фонетики.

Наведений фрагмент висловлювання не відкриває широкого простору для кодифікатора суржикової мови; практично все зводиться до впровадження мовцем декількох російських слів без бажання (а можливо, без уміння) перейти на російську фонетику. Однак виділені слова мають чимале значення для визначенні тих місць у розповіді-інші авторські книжки цієї дослідниці [2; 16], а загальну ситуацію щодо мовної політики у слов’янських країнах репрезентує праця Владислава Любася [15].

ді, де ймовірність уживання стихійно модифікованої та адаптованої вербальної модифікації слова чи фрази є значно більшою – у кожному зафіксованому випадку це місце логічного наголосу речення, тобто елементу, на який мовець намагається звернути особливу увагу. Оскільки наведена розповідь дуже емоційна, можна також зробити висновок, що місце мутації мовних елементів збігається з назвами об'єктів і предметів, особливо важливих для мовця (наприклад, бабуся /бабушка/ є ближчою особою, ніж батьки /мама, він/, а змальований період життя /врем'я/ приніс лише багато болю /больно/), проте це радше царина досліджень психолінгвістів або психологів, а не кодификаторів мови.

2. Респондент – жінка, молодий вік, мешкає у Николаївській області.

Так вона боліла, хворіла. Як їй стало ставать погано, вона почала розповідать. Я дізналася та й всьо. Обідить якось не хотілось, от я начну розпитувать, вдруг ім неприятно буде. От вони розказали тай добре.

[Takvonabol'ila, xvor'ila. Jak jij stalo stavat' pohano, vona počala rozpov'idat'. Ja d'iznalas'a ta j vsjo. Ob'idyt' jakos' ne xot'ilos', ot ja načnu rozpytuvat', vdruh im nepryjatno bude. Ot vony rozkazaly, ta j dobre].

УМ: Так вона хворіла. Як почала почуватися погано, вона почала розповідати. Я дізналася та й все. Образити якось не хотілося, от я почну розпитувати, раптом ім неприємно буде. От вони розказали та й добре.

РМ: Так она болела. Как почувствовала себя плохо, она начала рассказывать. Я узнала и всё. Обидеть как-то не хотелось, вот я начну спрашивать, вдруг им неприятно будет. Вот они рассказали и хорошо.

Другий приклад від першого відрізняє кількісна насиченість зазначених типів перетворень слів у процесі мовлення: якщо у першому прикладі на 35 слів приходить 5 змішаних форм, то в другому на таку ж кількість слів припадає аж 8 суржикових інновацій, при тому 2 – це мутації фрази. Стихійне змішування компонентів обох мов у межах одного слова помітне в новоутвореннях – *обідить, хотілось, вдруг і неприятно*; квазі-синонімічне розширення реалізоване в парах слів, що замінюють одне одного, – *боліла, хворіла та розповідать, розказали*; *врешті, форми змішаної українсько-російської фрази реалізовані словосполученнями – ій стало ставать та яначну розпитувать*. Перша група аналогічно до попереднього висловлювання містить русизми, на цей раз адаптовані мовцем “наспіх” на фонетичному та флексійному рівнях, друга – за механізмом ідентична з першим прикладом, а ось у третій можна вбачати своєрідний механізм початку, підтримки та кінця перетвореної фрази.

Це в обох випадках місце логічного наголосу речення, в центрі якого стоїть майже незмінене за формою та звучанням російське слово. Початком такої фрази треба вважати місце перемикання коду (в нашому випадку – з українського стандарту на російсько-українську мовну плутанину) – як ми вже зазначили вище – це предмет розмови, до якого мовець дуже емоційно ставиться, а за визначенням типу початкового слова, воно повинно бути коротким – в обох наведених прикладах це особовий займенник. Закінчення такої фрази також в обох випадках ідентичне – це фонетично-лексичний гібрид, побудований зі стихійно підібраних елементів обох мов.

3. Респондент – жінка, середній вік, мешкає у Луганській області.

а) З племінницею я общаюся, я спілкуюся.

[Z plem'innyseju ja obščajus'a, ja sp'ilkujus'a].

УМ: З племінницею я спілкуюся.

РМ: С племянницей я общаюсь.

б) Ми просто перестали общатися, перестали листуватися. П'ятнадцять років назад.

[Muprostoperestalyobščatys'a, perestalylystuvatys'a. P'jtnadč'at' rokiunazad].

УМ: Ми просто перестали спілкуватися, перестали листуватися. П'ятнадцять років тому.

РМ: Мы просто перестали общаться, перестали переписываться. Пятнадцать лет назад.

Два короткі речення з висловлюваннями третього респондента дають два приклади, які слід зарахувати до другої категорії, тобто випадків квазі-синонімічного розширення *я общаюся, я спілкуюся* та *перестали общатися, перестали листуватися*, однак варто зауважити, що в обох випадках стихійно “українізований” русизм та нормативне українське слово доповнюють одне одного, створюючи риторичну фігуру посилення змісту переказу подібно до мови фольклору. Можна також припустити, що йдеться про уточнення, оскільки мовець не впевнений, що одне слово, яке називає певну річ, буде однозначно зрозуміле. Це зауваження може слугувати черговим аргументом проти спроб кодифікації суржикового мовлення – воно нездатне на самостійне існування, тому й обмежується формою паразитування на вихідній мові, вкрапляючи до неї перекручені або чужомовні елементи.

Наведені приклади, без сумніву, засвідчують неперспективність кодифікаційних праць щодо суржику. Він відрізняється не будучи тривалою структурою та є радше наслідком деконструкційного, руйнівного перевантаження власної мови іншомовними втручаннями, ніж конструкціями, вмотивованими потребою відтворення власного простору. Чужі нашарування здаються мовцеві більш влучними, але водночас вони піддаються фонетично-морфологічній бліц-обробці, з якої виходить усім зрозуміле поза- й антисистемне суржикове слово.

Показаний на прикладах механізм повернення до мовного стандарту (через який помилково суржик називають макаронічною мовою) – це занадто мало, щоб кодифікувати сам відхил від стандарту. Навіть спроба раціонального виокремлення способів створення окремих слів (наприклад, у словах, побудованих за суржиковим принципом стихійного змішування, можна виокремити три такі механізми: **а)** російське слово з українською фонетикою /*врем'я*/; **б)** російське слово з суфіксом “-ить”, типовим для діалектної форми українського інфінітиву /*обідить*/; **в)** російське слово з закінченням, що властиве українській парадигмі дієвідмінювання /*бабушки*/) дає недостатній ефект для визнання перспективності кодифікації суржику. Сама тема варта подальших аналізів.

Література:

1. Брацкі А. Суржик – опис і визначення рамок явища / Артур Брацкі // “Скарби культури – безсмертя нації”. Серія “Студії з україністики” / Відпов. ред. Р. Радишевський. – Т. VII. – Київ, 2007. – С. 132–145.

2. Масенко Л. Т. Мова і політика / Лариса Терентіївна Масенко. – Київ : "Соняшник", 2004. – 120 с.
3. Масенко Л. Т. (ред.), Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду / ред. Лариса Терентіївна Масенко. – Київ : "КМ Академія", 2006. – 399 с.
4. Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком / Лариса Терентіївна Масенко. – Київ : "КМ Академія", 2011. – 135 с.
5. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації / Ярослав Радевич-Винницький. – Дрогобич : "Відродження", 1997. – 360 с.
6. Русанівський В. М., Тараненко О. О. Українська мова. Енциклопедія / Ред. Віталій Макарович Русанівський, Олександр Онисимович Тараненко. 2-ге вид., виправ. і доп. – Київ : "Українська енциклопедія", 2004. – 824 с.
7. Сербенська О. А. Культура усного мовлення. Практикум / Олександра Антонівна Сербенська. – Київ : "Центр навчальної літератури", 2004. – 216 с.
8. Ставицька Л. О. Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти / ред. Леся Олексіївна Ставицька. – Київ : "Пульсари", 2007. – 200 с.
9. Тарасенко Б. В. До питання про дефініцію мішаного українсько-російського мовлення. / Богдана Володимирівна Тарасенко // "Наукові записки НАУКМА". Філологічні науки. – Т. 60. – 2006. – С. 62–66.
10. Флаєр М. Суржик: правила утворення безладу / Майкл Флаєр // "Критика". – № 6, червень. – 2000. – С. 16–17.
11. Шерех Ю. (Юрій Шевельов) Поза книжками і з книжок / Юрій Шерех. – Київ : "ЧАС", 1998. – 456 с.
12. Bilaniuk L. Contested Tongues. Language Politics and Cultural Correction in Ukraine / Lada Bilaniuk. – New York : Coenell University Press, 2005. – 230 p.
13. Bracki A. Surżyk – historia i terażniejszość / Artur Bracki. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009. – 273 s.
14. Kasperczykowa M. Biolekty we współczesnej polszczyźnie / Małgorzata Kasperczykowa // Współczesne odmiany języka narodowego / Red. K. Michalewski. – Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2004. – S. 321–332.
15. Lubaś W. Polityka językowa / Władysław Lubaś. Seria: Komparacja Systemów i Funkcjonowania Współczesnych Języków Słowiańskich. – Cz. 4. – Opole : Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2009. – 560 s.
16. Masenko Ł. Język i społeczeństwo. Wymiar postkolonialny. / Łarysa Masenko: tłum. i red. nauk. A. Bracki. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2008. – 197 s.